

DZIEJE KOŚCIOŁA BOŻEGO CIAŁA W ELBLĄGU DO 1945 ROKU

Słowa kluczowe: Elbląg, kościół Bożego Ciała, architektura, wyposażenie, luteranie

Keywords: Elbląg, Corpus Christi church, architecture, equipment, Lutherans

Schlüsselwörter: Elbing, Hl. Leichnam Kirche, Architektur, Ausstattung, Lutheraner

Jeszcze 60 lat po założeniu miasta Elbląga, czyli praktycznie do końca XIII w., północne przedmieście porastał gęsty las, w którym mieszczanie pobudowali dedykowany św. Jerzemu szpital dla trędowatych. Przy szpitalu postawiono małą kaplicę pod tym samym wezwaniem, do której mieli chętnie przybywać żeglarze¹.

Pierwsza źródłowa wzmianka o szpitalu św. Jerzego została zamieszczona w najstarszej księdze czynszowej Starego Miasta Elbląga z lat 1295–1299. Bliżej nieznanego Eberharda Lange z wsi Dąbrowa (Damerau), był zobowiązany przekazywać corocznie *Sancto Georgio apud leprosos* na św. Marcina pięć marek. Ponieważ dwa podobne szpitale powstały wcześniej w Radzynie Chełmińskim (przed 1285 r.) i Dzierzgoniu (przed 1290 r.), należy przyjąć, że elbląskie leprozorium założono w latach 80. XIII w. Nie ma natomiast wątpliwości, że była to fundacja miejska, ulokowana na ziemi należącej do miasta Elbląga i zarządzana przez rajców staromiejskich. Administrujący tym szpitalem urzędnik miejski zawierał z chorymi umowy, ustalał prebendy i prowadził rachunkowość. Z czasem do kasy miejskiej odprowadzano nadwyżki finansowe i środki pochodzące z zawieranych przez szpital umów.

Zarządców szpitala św. Jerzego nazywano *Hofmeister*, *Hofherren*, *procuratores*, *magistri curiae* lub *provisores*. Wybierano ich na urząd spośród mieszczan na dwa lub trzy lata, ale nie można wykluczyć, że pierwotnie wyboru dokonywano z grona miejskich rajców. Pierwszym odnotowanym w dokumentach w 1379 r. prowizorem był Ludeco Niger, być może identyczny z rajcą Ludecko Schwarzem (Ludeke

---

* Ks. prof. dr hab. Wojciech Zawadzki – profesor zwyczajny oraz dyrektor Instytutu Historii w Wydziale Nauk Historycznych UKSW w Warszawie, wykładowca historii Kościoła w Wyższym Seminarium Duchownym w Elblągu, autor publikacji naukowych poświęconych przeszłości Prus. E-mail: wzawadzki@elblag.opoka.org.pl ORCID: 0000–0003–2040–8727

¹ M.G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing und ihres Gebietes*, Bd. 3/1, Elbing 1826, s. 240; F. Grundmann, *Elbinger Heimatbuch*, Breslau 1924, s. 33; R. Czaja, T. Nawroński, *Pierwotny Elbląg*, w: *Historia Elbląga*, t. I (do 1466 r.), red. S. Gierszewski, A. Groth, Gdańsk 1993, s. 88, 95.

Swarte). Kolejnymi znanymi zarządcami byli Konrad Smoldow i Mikołaj Essehinc w 1381 r. oraz rajca Nicolaus Birsmede (Claus Birmsmid) w 1404 r. Z rachunków szpitalnych wynika, że instytucja zatrudniała opiekunkę (*die Mutter*), jej pomocnicę (*die Magd*) i dwóch parobków. Choć nie wynika to jasno z dokumentów, szpital musiał zatrudniać też kucharkę i personel kuchenny.

Staromiejski szpital św. Jerzego w Elblągu w odróżnieniu od innych szpitali miejskich w Prusach, nie otrzymał od Rady Miasta stałego uposażenia. Utrzymywał się z ofiar, kolekt, darowizn spadkowych i testamentalnych zapisów, obrotu prebendami i innych samodzielnie pozyskanych środków. Własnością szpitala stawał się majątek po zmarłych pensjonariuszach. Znaczące wpływy przynosiły kościelne odpusty, w tym przyznane kościołowi szpitalnemu w trzech listach odpustowych w latach 1402–1450. Z okazji większych świąt i uroczystości przeprowadzano zbiórki ofiar w kościele parafialnym św. Mikołaja. Z czasem szpital pozyskiwał nowe obiekty w mieście i działki na przedmieściach. Natomiast wydatki szpitalne obejmowały przede wszystkim zakup żywności, odzieży i obuwia dla podopiecznych, wynagrodzenie personelu oraz prace budowlane i remontowe.

Już w średniowieczu staromiejski szpital św. Jerzego w Elblągu nie tylko izolował trędowatych, ale udostępniany był również chorym cierpiącym na inne schorzenia oraz osobom w podeszłym wieku, które za odpowiednią opłatą nabywały prawo do dożgonnego zamieszkania i opieki. Liczba tych ostatnich wraz ze wzrostem możliwości Elblążan stale rosła. W latach 1410–1414 Rada Miasta zawarła dziesięć kontraktów na dożywotni pobyt w szpitalu, w tym dwa kontrakty podpisano z małżonkami. Przybywało też próśb o przyjęcie do szpitala nadchodzących spoza Elbląga, w tym z Malborka, Olsztyna, Królewca i Sztumu.

Trudną do uchwycenia i zidentyfikowania w dokumentach źródłowych grupą pensjonariuszy staromiejskiego szpitala św. Jerzego w Elblągu, są osoby cierpiące na choroby psychiczne. Miasto pozbywało się niekiedy takich chorych wywożąc ich na Mierzęję Wiślaną, jak miało to miejsce w 1413 i 1418 r.²

Sobór laterański III w 1179 r. polecił, aby przy każdym leprozorium powstał kościół i cmentarz wraz z zatrudnionym do ich obsługi kapłanem. Zarządzenie to wykonano w Elblągu. Kronikarz Szymon Grunau odnotował, że przy staromiejskim szpitalu św. Jerzego wystawiono najpierw kaplicę drewnianą zastąpioną po stu latach (1386 r.) budowlą ceglana. Pierwszy poświęcony duchowny, niestety nieznanym nawet z imienia, zatrudniony był przy tej świątyni w 1339 r. Inny kronikarz, Jan

² Szpital przy kościele Bożego Ciała w Elblągu przyjmował podopiecznych jeszcze w XIX w. Por. M.G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing und ihres Gebietes*, Bd. 3/1, s. 277–289; M. Toepen, *Elbinger Antiquitäten. Ein Beitrag zur Geschichte des städtischen Lebens im Mittelalter*, H. 2, Danzig 1872, s. 150–153; M. Józefczyk, *Średniowiecze Elbląga. Z problematyki społeczno-religijnej*, Elbląg 1996, s. 121; W. Długokęcki, *Abriß der Geschichte der Spitäler und Spitalwesens von Elbing vom 13. bis 17. Jahrhundert*, w: *75 Jahre Historische Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung*, hrsg. B. Jähmig, Lüneburg 1999, s. 317–322; M. Józefczyk, *Z problematyki religijnej Elbląga*, w: *Historia Elbląga*, t. III, cz. 1 (1772–1850), red. A. Groth, Gdańsk 2000, s. 224; R. Czaja, *Urzednicy miejscy Elbląga do 1524 roku*, Elbląg 2010, s. 60, 91; R. Kubicki, *Testamenty elbląskie. Studium z dziejów miasta i jego mieszkańców w późnym średniowieczu*, Gdańsk 2020, s. 117, 123, 125, 152, 154–155, 224, 232, 247, 250, 252–253, 259; D. Kaczor, *Dyscyplinowanie społeczne w szpitalach elbląskich w XVII w.*, „*Studia Historica Gedanensia*” XI (2020), s. 189–214.

von Posilge, w *Chronik des Landes Preußen* zapisał, że w 1400 r. spłonęła kaplica św. Jerzego w Elblągu. W zgliszczach świątyni odnaleziono nienaruszony mieszek z Najświętszym Sakramentem, co odnotował też kronikarz: „Niedawno temu spaliła się kaplica św. Jerzego w Elblągu. Przy sprzątaniu rumowiska odnaleziono nieuszkodzoną Hostię, tylko mieszek, w którym się znajdowała, był nadtlony. I stało się to z łaski naszego Pana, tak wielki znak dany był słabym ludziom, nam biednym na pocieszenie. I stąd to Boże Ciało jest przez wielu ludzi pobożnie nawiedzane. Niechaj Pan będzie pochwalony w swoich cudownych dziełach i darach”.

Na zgliszczach kościoła szpitalnego św. Jerzego został wzniesiony nowy murywany kościół pod wezwaniem Bożego Ciała. Tak samo nazwano wiodącą do niego ulicę. Rychło kościół stał się sanktuarium przyciągającym pielgrzymów z miasta i bardziej odległych stron. Jeszcze w trakcie budowy 26 kwietnia 1402 r. biskup warmiński Henryk Vogelsang poświęcił świątynię i nadał jej przywileje odpustowe. Budowę kościoła Bożego Ciała ukończono w 1405 r. Na tak sprawne przeprowadzenie inwestycji istotny wpływ miała zapewne łatwość pozyskania dużej ilości materiału budowlanego. W 1386 r. odnotowano istotną w tej sprawie uwagę: „Oznajmia się, że cegielnia, która należała do Unrue i jego żony i która w formie czynszu dawała na św. Michał miastu 18 tys. cegieł i św. Jerzemu 12 tys. cegieł, po śmierci żony Unrue rzeczona cegielnia ma dawać miastu 20 tys. cegieł i św. Jerzemu 10 tys. cegieł”.

Łacińska inskrypcja informująca o zakończeniu budowy kościoła została umieszczona na glazurowanych płytkach na fryzie obiegającym obiekt: „Pobłogosław, Panie, ten dom i wszystkich, którzy w nim mieszkają. Niech panuje w nim zdrowie, pokora, świętość, cnota, zwycięstwo, wiara, nadzieja, dobroczynna miłość, umartwienie, czystość, duchowe pożądanie wieczności. Zachowaj, Panie, na tym miejscu małuczkich, którzy się Ciebie lękają. W roku Pańskim 1405 to dzieło zostało wykonane”³.

Do szybkiego rozwoju sanktuarium Bożego Ciała w Elblągu przyczyniły się trzy odpusty udzielone przez arcybiskupów ryskich, Jana von Wallenrodta (1393–1418), jego następcę Jana Ambundi (1418–1424) w dniu 27 września 1418 r. i Sylwestra Stodeweschera w 1450 r. Ofiary składane przez pielgrzymów przeznaczano najpierw na zakończenie budowy i wyposażenie świątyni. Dopiero od 1411 r. część ofiar przekazywano na utrzymanie szpitala i potrzeby parafii staromiejskiej św. Mikołaja. W 1411 r. zanotowano w księdze rachunkowej, że z pozyskanych ofiar ułożono w kościele kamienną posadzkę i odnowiono zakrystię. W następnym roku zakupiono dzwon. W 1428 r. naprawiono organy kościelne.

Informacje dotyczące wyglądu kościoła Bożego Ciała w średniowieczu, pochodzą dopiero od autorów XIX-wiecznych, Michaela Gottlieba Fuchsa i Georga Cuny. Badacze ci podają, że była to świątynia jednonawowa, orientowana, długa na 19 m i szeroka na 9,5 m. W murze zachodnim umieszczono dwie przypory tworzące

³ Tekst łaciński inskrypcji podaje Fuchs i Carstenn, Por. *Das Elbinger Stadtbuch*, Bd. 1: 1330–1360 (1393), hrsg. H.W. Hoppe, *ZGAE Beiheft* 3/1976, s. 234, nr 2034; M.G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing und ihres Gebietes*, Bd. 3/1, s. 244; *Morgenblatt für gebildete Stände*, 20 października 1823, s. 336; E. Carstenn, *Geschichte der Hansestadt Elbing*, Elbing 1937, s. 167, 467; M. Józefczyk, *Średniowiecze Elbląga. Z problematyki społeczno-religijnej*, s. 121; W. Długokęcki, *Abriß der Geschichte der Spitäl und Spitalwesens von Elbing vom 13. bis 17. Jahrhundert*, s. 322.

jakby przedsionek, nad którym wznosiła się kościelna wieża. Pierwotnie świątynia nie miała wyodrębnionego prezbiterium. Ołtarz główny ustawiono centralnie na ścianie wschodniej. Zakrystię urządzono w pomieszczeniu dobudowanym do ściany zachodniej. Na posadzce w średniowieczu mogła być umieszczona kamienna płyta nagrobna zmarłej 23 kwietnia 1394 r. Elżbiety Melsag. Nie brakuje jednak opinii, że płyta pochodziła z kościoła św. Mikołaja i około połowy XVIII w. znalazła się wtórnie na cmentarzu kościoła Bożego Ciała a przed 1935 r. ustawiono ją przy południowej elewacji tej świątyni. Fuchs natomiast podaje, że płyta pochodziła ze zlikwidowanego w 1601 r. cmentarza kościoła św. Jakuba. Podczas II wojny światowej płyta zaginęła.

Charakterystycznym i unikatowym elementem architektury świątyni było wiązane drewniane sklepienie, nawiązujące do podobnych, ale murowanych założeń w kościołach czeskich i górnoniemieckich. Osadzono je w konstrukcji dachowej i na ścianach wewnętrznych. Przypuszcza się, że mogło być ono dziełem cieśli okrętowych z początku XVII w. (1607 r.)

Z rachunków szpitalnych wiadomo, że w pobliżu kościoła Bożego Ciała znajdowała się jeszcze jakaś kaplica. Wspomniano o niej w dokumentach z 1412 i 1428 r. Fuchs odnotował, iż miała w niej być ustawiona duża drewniana figura św. Jerzego. Filią kościoła Bożego Ciała była też kaplica jerozolimska stojąca przy dawnej Żłodzijskiej Grobli (*Diebsdamm*), przemianowanej w 1823 r. na ulicę Królewiecką. Na wzniesieniu przy tej ulicy stała staromiejska szubienica, na której zgodnie z prawem lubeckim jeszcze w czasach nowożytnych wieszano złodziei bydła i koni. W kaplicy jerozolimskiej udzielano ostatniego namaszczenia osobom odprowadzanym na miejsce straceń. Kaplicę tę wymieniano w dokumencie z 1538 r., określając ją filią kościoła Bożego Ciała.

Nie znamy prawie w ogóle duchownych posługujących w średniowieczu w elbląskim kościele Bożego Ciała. Wymieniany jest Jacobus Lemborg, ale ta informacja jest niepewna. Nominację na wikariusza elbląskiego leprozorium na wniosek Rady Miasta 12 czerwca 1484 r. miał otrzymać Hartwig Langtreue, wcześniej student w Lipsku. Prawdopodobnie Rada Starego Miasta sprawując patronat nad tym kościołem, decydowała też o jego obsadzie duszpasterskiej. W jurysdykcji kościelnej kościół szpitalny podporządkowany był proboszczom parafii staromiejskiej św. Mikołaja⁴.

Po 1525 r. kościół Bożego Ciała podobnie jak niemal wszystkie elbląskie świątynie, za wyjątkiem staromiejskiego kościoła św. Mikołaja, został przejęty przez

⁴ Do wieku XV w. zarówno szpital, jak i kościół wiązano z patronatem św. Jerzego. Wraz z rozwojem sanktuarium coraz częściej nazwę Boże Ciało używano w odniesieniu do świątyni, zachowując patronat św. Jerzego tylko do szpitala. U schyłku XV w. do obu obiektów używano nazwy Boże Ciało. Por. M.G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing und ihres Gebietes*, Bd. 3/1, s. 246; M. Toebben, *Elbinger Antiquitäten. Ein Beitrag zur Geschichte des städtischen Lebens im Mittelalter*, 154–156; M. Józefczyk, *Średniowiecze Elbląga. Z problematyki społeczno-religijnej*, s. 71, 79, 194, 221–222, 227; W. Rynkiewicz-Domino, *Budownictwo, architektura i kultura artystyczna*, w: *Historia Elbląga*, t. II, cz. 1 (1466–1626), red. A. Groth, Gdańsk 1996, s. 237–239; W. Długokęcki, *Abriß der Geschichte der Spitäl-er und Spitalwesens von Elbing vom 13. bis 17. Jahrhundert*, s. 323–324; H.J. Klein, *Die Straßen Elbings. Von der Gründung der Stadt 1237 bis 1945*, Münster 2011, s. 113; T. Jurkowlaniec, *Nagrobki średniowieczne w Prusach*, Warszawa 2015, s. 160–161.

luteran i wprzęgnięty w system duszpasterski tego wyznania w mieście. Formalnie w Prusach Królewskich, podobnie jak w całej Rzeczypospolitej, religią panującą był katolicyzm i nie mogły być tworzone parafie ewangelickie, jednak największe pruskie miasta (Elbląg, Gdańsk, Toruń) funkcjonowały, można rzec na innych zasadach. Od średniowiecza Rady tych miast sprawowały patronat nad świątyniami w miastach i na okalających je terytoriach ziemskich. Patronat ten został utrzymany w nowożytności, a ponieważ rady miejskie obsadzone były przez protestantów ułatwiło to szybką protestantyzację tych miast i znajdujących się w nich kościołów.

W ciągu XVI w. wykształcił się nowy sposób administrowania elbląskimi kościołami. Parafiami luteranскими w mieście zarządzał w imieniu rady burmistrz – prezydent i jeden z rajców. Nazywano ich po niemiecku *Kirchenherren*. Do luteranckiego kościoła i utworzonej w 1587 r. parafii Bożego Ciała włączono mieszkańców elbląskich przedmieść. Kościół ten nie był jednak w stanie zapewnić posług religijnych wszystkim mieszkańcom tego terenu, dlatego władze Elbląga w latach 1610–1619 zbudowały na wschodnim przedmieściu kościół św. Anny. U schyłku XVI w. w Elblągu duszpasterstwo pełniło sześciu pastorów, trzech w kościele Panny Marii i po jednym w kościele Trzech Króli, Bożego Ciała i Świętego Ducha. W precedencji pierwsze miejsce wśród elbląskich świątyni ewangelickich do 1945 r. zajmował kościół Panny Marii a następnie kolejno Trzech Króli, Bożego Ciała, św. Anny, św. Ducha⁵.

Reformacja zmieniła wystrój kościoła Bożego Ciała. Piękna późnogotycka rzeźba Matki Bożej z 1520 r., została przez luteran ustawiona na chórze w niewidocznym miejscu. Figura znajdowała się tam do początku XX w.

Wiele cennych elementów wyposażenia zaginęło. Jeszcze w 1547 r. w świątyni przechowywano srebrną złożoną figurę św. Jerzego, z takiego samego materiału wykonaną monstrancję, srebrną kadzielnicę, srebrny pacyfikał, dwa srebrne złożone kielichy, dwie srebrne i częściowo złożone ampułki, drewnianą posrebrzaną figurę św. Anny oraz kilka kompletów ornatów, alb, kap i welonów⁶.

W 1572 r. władze miejskie planowały rozbiórkę kościoła Bożego Ciała ponieważ usytuowany był zbyt blisko miejskich umocnień obronnych. Obawiano się, że podczas oblężenia miasta świątynia mogła być wykorzystywana przez napastników jako miejsce prowadzenia ostrzału Elbląga. Zamiar rozbiórki kościoła z tych samym powodów powrócił jeszcze w 1601 r., ale i tym razem nie został zrealizowany.

Nie wiadomo kiedy rozpoczęto sprawowanie ewangelickiej liturgii w tym kościele. Nie wiadomo też, kto był tu pierwszym ewangelickim kaznodzieją. Niektórzy wskazywali na Jacoba Padominsciusa, który zmarł w 1594 r., inni zaś na Matthäusa Lossiusa, który został ustanowiony dla tego kościoła dopiero w 1595 r. Z całą

⁵ Katalog duchowieństwa luteranckiego zatrudnionego przed 1945 r. w kościele Bożego Ciała, Por. Ch.E. Rhode, *Presbyterologia elbingensis. Die evangelischen Geistlichen im Kirchenkreis Elbing von 1555–1883 nebst Ergänzungen und Nachträgen bis 1945*, hrsg. W. Hubatsch, Hamburg 1970, passim; M. Pawlak, *Reformacja i kontrreformacja w Elblągu w XVI–XVIII wieku*, Bydgoszcz 1994, s. 49, 51–52; Tenże, *Reformacja i kontrreformacja. Kościoły i wyznania*, w: *Historia Elbląga*, t. II, cz. 1 (1466–1626), red. A. Groth, Gdańsk 1996, s. 188.

⁶ F. Hipler, *Die ältesten Schatzverzeichnisse der ermländischen Kirchen*, ZGAE 8(1886), s. 499–500; M. Józefczyk, *Średniowiecze Elbląga. Z problematyki społeczno-religijnej*, s. 221.

pewnością liturgia luteraska była już znacznie wcześniej odprawiana w kościele Bożego Ciała⁷.

W 1599 r. wzniesiono przy kościele szpitalnym szkołę, w której mieszkał też kantor i kościelny. Pod budowę szkoły i z zamiarem powiększenia już istniejącego cmentarza dokupiono teren na którym niegdyś znajdowała się garbarnia. W 1741 r. zbudowano nową szkołę wraz z mieszkaniem kantora i kościelnego. Koszt budowy wyniósł 1459 florenów, ale z kasy kościelnej wydano na tę inwestycję tylko 666 florenów. Resztę dołożył dawny radny tego kościoła, kupiec Christian Silber, ze zbiórek przeprowadzonych w Amsterdamie, Gdańsku i Elblągu⁸.

W 1601 r. w trakcie rozbudowy wschodnich umocnień obronnych miasta Elbląga został rozebrany kościół św. Jakuba. Zlikwidowano też cmentarz okalający tamtą świątynię a nagrobki i pochówki przeniesiono na cmentarz kościoła Bożego Ciała. Ponownie powiększono wówczas cmentarz kościelny przez dołączenie przylegającego ogrodu zakupionego przez Valentina Homanna⁹.

W XVII i XVIII w. przeprowadzono w kościele Bożego Ciała szereg inwestycji budowlanych. W 1638 r. umieszczono na wieży kościelnej zegar. W 1643 r. rozebrano zwieńczenie wieży i zastąpiono je nowym przykrytym miedzią. Ponieważ do kościoła przybywało coraz więcej wiernych, aby ich pomieścić dobudowano w 1672 r. zewnętrzne pomieszczenie na ścianie północnej. W latach 1713–1714 zamontowano w kościele nowe okna. W 1738 r. radny kościoła Thomas Fuchs przeprowadził prywatną zbiórkę pieniędzy i z pozyskanych 328 florenów odnowił wieżę kościoła i od strony wschodniej zamontował na niej nowy zegar. Miejski zegarmistrz otrzymywał odtąd corocznie 4 talary za opiekę nad tym zegarem, które były wypłacane do 1784 r.

W 1755 r. przylegająca do wschodniej ściany kościoła dobudówka była w fatalnym stanie technicznym i należało ją rozebrać. W nowo dobudowanym pomieszczeniu planowano umieścić ołtarz i siedziska dla wiernych. Dnia 23 listopada 1755 r. sprawowano tam pierwszą liturgię.

W 1788 r. trzeba też było powtórnie remontować zwieńczenia wieży kościelnej. Gdy rozpoczęto prace okazało się, że uszkodzenia były tak rozległe, że zwieńczenie musiano rozebrać aż do poziomu ceglanych murów wieży. Budowę nowego zwieńczenia wieży ukończono 25 września 1788 r. Zamontowano wtedy na wieży piorunochron¹⁰.

W nocy z 16 na 17 czerwca 1782 r. skradziono z kościoła Bożego Ciała kilka cennych paramentów liturgicznych: duży srebrny dzban z przykrywką z leżącym srebrnym barankiem, mały srebrny złożony kielich, srebrny pojemnik na hostie, mosiężną złożoną monstrancję zdobioną szlachetnymi kamieniami i cztery talary w gotówce. W kasie złodzieje pozostawili cztery kielichy i inne przedmioty liturgiczne.

⁷ M.G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing und ihres Gebietes*, Bd. 3/1, s. 245–247.

⁸ Tamże, s. 246, 249.

⁹ Tamże, s. 246–248.

¹⁰ Tamże, s. 248–250, 254, 255–257; W. Rynkiewicz-Domino, *Sztuka, literatura, muzyka, teatr*, w: *Historia Elbląga*, t. II, cz. 2 (1626–1772), red. A. Groth, Gdańsk 1997, s. 178; M. Józefczyk, *Z problematyki religijnej Elbląga*, s. 224.

Ponieważ w kościele Bożego Ciała wciąż przybywało wiernych, witraży zwrócili się 21 lipca 1791 r. do elbląskiego Magistratu z wnioskiem o rozbudowę tej świątyni. Proponowano wykorzystać istniejący już projekt, który zakładał dostawienie do ściany wschodniej masywnej ceglanej dobudówki krytej solidnym dachem. Przewidywany koszt rozbudowy miał wynieść 5199 talarów. Jednak planowanej inwestycji wówczas nie zrealizowano¹¹.

Michael Gottlieb Fuchs w książce *Beschreibung der Stadt Elbing und ihres Gebietes*, obok informacji pochodzących z dokumentów archiwalnych zamieścił wiele cennych uwag o wyglądzie i wyposażeniu kościoła Bożego Ciała w 1826 r.

W tamtym czasie w wieży kościelnej wisiały dwa dzwony odlane w Elblągu, mniejszy w 1648 r. przez Michaela Dorna i większy w 1664 r. przez Davida Jonasa. Na większym dzwonie umieszczono napis:

*Bogu Trójjedynemu chwała.
Jak często dzwon uderza, uderzaj Boże w serca,
by drogi i szlaki tak się przemieniały,
by się Tobie podobały.
Niech czysto Słowo Twe brzmi.
Miasto i kościół chroń,
i nadal nas broń¹².*

W świątyni w 1826 r. było 500 miejsc siedzących. Sklepienie było wykonane z drewna dębowego, pomalowanego w 1695 r. na kolor niebieski. Ołtarz główny z 1647 r. w zwieńczeniu zdobiły figury przedstawiające Wniebowstąpienie Pańskie. Pomiedzy dwiema kolumnami umieszczono trzy malowidła: Chrystusa w Ogrójcu w asyście anioła, Ukrzyżowanie Pańskie i Ostatnią Wieczerzę. Fuchs zwracał uwagę, że dużą wartość artystyczną miał obraz ze sceną Ukrzyżowania. Na kolumnach stały figury świętych Jana i Łukasza a u ich podstawy świętych Piotra i Pawła.

W części południowej ściany wschodniej kościoła, w miejscu w którym w 1755 r. przebito wejście do dobudówki, stało kiedyś baptysterium, po którym do początku XIX w. przetrwała tylko krata. Nad miejscem tym wisiał obraz przedstawiający Chrzest Pański a w rogu ustawiona była gotycka madonna szafkowa kunsztownej roboty.

Ambonę ustawiono na ścianie południowej. Posadowiono ją na rzeźbionej figurze postaci trzymającej rozłożoną księgę, na której zapisano werset biblijny: *Będziesz miłował Pana Boga swego a bliźniego swego jak siebie samego*. Ambona była bogato rzeźbiona. Centralnie umieszczono na niej Chrystusa a po jego obu stronach apostołów. Krawędź ambony obiegało wezwanie z 58 rozdziału Księgi Izajasza: *Krzycz na całe gardło, nie przestawaj!*, na baldachimie zaś zapisano w języku łacińskim fragment z Listu do Rzymian: *Evangelium est potentia Dei ad salutem* (Rz 1,16).

¹¹ M.G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing und ihres Gebietes*, Bd. 3/1, s. 254–255, 263–264.

¹² Tekst oryginalny: Deo Triuno Gloria. So oft die Glock auch schlägt, schlag Herr die Herzen an, das sie den guten Weg nachwandeln und die Bahn, die dir gefällig ist. Das Wort laß rein erschallen. Schütz unsre Stadt und Kirch; sey ferner mit uns allen. Por. M.G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing und ihres Gebietes*, Bd. 3/1, s. 264–265.

Ołtarz i ambona zostały ufundowane w 1646 r. przez parafianina mistrza garncarskiego Davida Guttrechta.

Nad wejściem do świątyni na ścianie południowej umieszczona była rzeźba Matki Bożej, przypuszczalnie gotycka¹³. Po jej obu stronach wisiały cztery obrazy, na których na złotym tle przedstawiono sceny z życia Chrystusa i św. Katarzyny. Na tej samej ścianie, ale w pobliżu organów wisiał portret Johanna Josuego Kettlera, urodzonego w Elblągu w 1659 r., podróżnika, introligatora, holenderskiego ambasadora i handlowca w Indiach, Indonezji i Persji. Po śmierci w 1716 r. pozostawił pieniądze na budowę w kościele Bożego Ciała nowych organów. Stary pozytyw z 1630 r. przeniesiono wówczas do kościoła w Pomorskiej Wsi.

Na emporze organowej umieszczono sześć obrazów z 1654 r. pędzla Hansa Kaisera: stworzenie fauny, stworzenie Adama, stworzenie Ewy, wypędzenie z Edenu, życie Adama i Ewy poza rajem, bratobójstwo Kaina.

Do ściany północnej na całej długości przylegała empora ozdobiona sześcioma malowidłami:

1. Chrystus przed Kajfaszem i Piotrem zapierającym się swego Pana. Obraz podarował kościołowi w 1685 r. mierniczy zbożowy Peter Lange.
2. Cyriak Martini, kaznodzieja kościoła Bożego Ciała w latach 1656–1677, stojący przed Chrystusem z siedmiorgiem dzieci. Martini klęczy w stroju liturgicznym pastora luterańskiego na tle wersetu z Księgi Izajasza: *Oto ja i dzieci moje, która dał mi Pan (Iz 8,18)*. Obok Chrystusa umieszczono Jego słowa: *Pozwólcie dzieciom przychodzić do mnie (Mk 10,14)*. W górnej części obrazu widniał napis: *Wielki Boże jestem tutaj! I ci, których mi dałeś. Ach, tu szczęśliwymi pozwól być, tam przy Tobie wiecznie żyć. Roku 1679. Na dole zaś: Bogu na chwałę, kościołowi ku ozdobie, ku pamięci otrzymanych niegdyś trzech umiłowanych synów ufundował Cyriak Martini z inflanckiego Revala. Pastor wyznania augsburskiego kościoła Bożego Ciała. W roku życia 38, posługi 15.*
3. Wjazd Chrystusa do Jerozolimy. Na górze umieszczono napis: *Hosanna Synowi Dawidowemu! Przybądź do nas i uczyni swe mieszkanie w sercach naszych (Mt 21)*.
4. Wskreszenia Łazarza. Obraz opatrzono na górze wezwaniem: *Który wyprowadził Łazarza z grobu niech i nas wskrzesi ku zbawieniu.*
5. Maria Magdalena obmywająca Jezusowi stopy. Obraz opatrzono napisem: *Oplakując moją hańbę, obmywam Zbawcy memu stopy zdrojem gorzkich łez, aż zaznam Jego łaski (Łk 7).*
6. Św. Jan Chrzciciel nauczający tłumy. Na górze tekst inspirowany trzecim rozdziałem ewangelii św. Łukasza: *Gdy da się słyszeć głos nawołującego, dozwól Boży Baranku, byśmy rychło nawrócili się.*

Cztery ostatnie obrazy zostały przekazane kościołowi Bożego Ciała przez anonimowych ofiarodawców w roku 1671.

Nad emporą na ścianie północnej wisiały cztery obrazy z popiersiami ewangelistów oraz duży drewniany krucyfiks z 1538 r., jak zaznacza Fuchsa dużej wartości

¹³ Więcej o tej rzeźbie, Por. W. Rynkiewicz-Domino, *Budownictwo, architektura i kultura artystyczna*, s. 257–258, 264.

artystycznej. Po obu stronach krzyża wisiało dwóch łotrów, ale w trakcie przebudowy świątyni w 1755 r. figury zdjęto i złożono na strychu. Przed 1538 r. na ścianie północnej wisiała gotycka Grupa Ukrzyżowana, przeniesiona potem do kaplicy jerozolimskiej.

Zakrystia kościoła Bożego Ciała była sklepią i ciasna. Główne drzwi wejściowe do kościoła pochodziły z 1405 r. Nad wejściem na łańcuchu powieszono olbrzymie żebro wieloryba. Nad drzwiami wybito w murze niewielką niszę ubudowaną drewnem, w której na pamiątkę ocalonej w pożarze Hostii umieszczono krzyż wysokości 22 cm wykonany z pomalowanej na czerwono blachy. Niedgdyś na tle tego krzyża wystawiano na widok publiczny Najświętszy Sakrament¹⁴.

W drugiej połowie XIX w. parafia ewangelicka Bożego Ciała w Elblągu była największą w mieście pod względem liczby wiernych. U schyłku tego wieku liczyła około 8 tys. parafian. W granicach parafii poza terenem w mieście znajdowały się też północne przedmieścia Elbląga (Bollwerk, Damerau, Pangritz Kolonie). Parafia nadal dysponował kilkoma budynkami na terenie Elbląga. Niedzielną liturgia sprawowana była dwukrotnie, o godzinie 9.30 i 13.45. W dni powszednie nabożeństw nie odprawiano. Świątynię otaczał rozległy cmentarz parafialny, najlepiej utrzymany w mieście. W 1872 r. został on znacznie powiększony przez włączenie przylegającego do niego ogrodu.

Dużą inwestycją przeprowadzoną w latach 1895–1896 była rozbudowa kościoła od strony wschodniej. Rozebrano wówczas szachulcową ścianę z dobudówką z 1755 r. i dostawiono ceglany transept z wyodrębnionym prezbiterium na planie krzyża¹⁵.

W okresie międzywojennym XX w. przy kościele Bożego Ciała intensywnie rozwijało się życie stowarzyszeniowe. Działo tam Kobiece Koło Pomocy (*Frauenhilfe*), Ewangelickie Stowarzyszenie Mężczyzn i Młodzieńców (*Ev. Männer und Jünglingsverein*) i Ewangelickie Stowarzyszenie Młodzieży Żeńskiej (*Evangelischer Jungmädchenbund*). Utworzono ponadto chór kościelny i Kasę Pogrzebową parafii Bożego Ciała (*Sterbekasse von Hl. Leichnam*).

Władze hitlerowskie przed wybuchem drugiej wojny światowej zmanipulowały wybory do rady parafialnej kościoła Bożego Ciała i obsadziły ją w większości zwolennikami sympatyzującego z narodowym socjalizmem ruchu Deutsche Christen.

¹⁴ M.G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing und ihres Gebietes*, Bd. 3/1, s. 265–275; W. Rynkiewicz-Domino, *Sztuka, literatura, muzyka, teatr*, 189, 198, 204, 213; M. Józefczyk, *Z problematyki religijnej Elbląga*, s. 224.

¹⁵ Na fryzie okalającym nowy mur umieszczono łacińską inskrypcję: „Anno domini MDCCCXCVI tributis atque donis ab ecclesia praebitis amplificatum est hos templum et in formam crucis redactum in honorem dei triuni et sancti eius euangelii quod pure et sincere doceatur in hac ecclesia corporis sancti Christi in saecula saeculorum nec est in alio quoquam salus nec enim aliud nomen est sub caelo quod datum sit inter homines per quod oporteat nos seruari Jesus Christus heri et hodie idem est et in saecula. Amen.”. Por. E. Carstenn, *Geschichte der Hansestadt Elbing*, s. 467; J. Domino, *Architektura Elbląga przelomu XIX i XX w.*, w: *750 lat praw miejskich Elbląga*, red. A. Groth, Gdańsk 1996, s. 239; W. Zawadzki, *Życie religijne w Elblągu w latach 1850–1918*, w: *Historia Elbląga*, t. III, cz. 2 (1851–1920), red. A. Groth, Gdańsk 2001, s. 208; J. Domino, *Architektura Elbląga*, w: *Historia Elbląga*, t. III, cz. 2 (1851–1920), red. A. Groth, Gdańsk 2001, s. 267, 289.

Przeciwnikiem hitleryzmu był wikariusz tej parafii Manfred Koschorke, który po kilkutygodniowym uwięzieniu został odwołany z Elbląga.

Na potrzeby prowadzonej wojny zabrano kościelne dzwony.

Nie wiadomo dokładnie, kiedy został zburzony kościół Bożego Ciała. Wiemy, że kościół staromiejski św. Mikołaja leżał w gruzach w Święto Matki Bożej Gromnicznej 2 lutego 1945 r. Wojska radzieckie w sobotę 27 stycznia przedarły się od północy do miasta, zdobyły koszary i obsadziły zabudowania elbląskiego browaru. Ponieważ działania frontowe w ostatnich dniach stycznia 1945 r. rozgrywały się w rejonie ulicy Bożego Ciała, ostrożnie można przyjąć, że wówczas leżał w gruzach także średniowieczna świątynia¹⁶.

DZIEJE KOŚCIOŁA BOŻEGO CIAŁA W ELBLĄGU DO 1945 ROKU

STRESZCZENIE

U schyłku XIII w. zbudowano na północnym przedmieściu Elbląga szpital i drewnianą kaplicę pod wezwaniem św. Jerzego, którą w 1386 r. zastąpiono murowanym kościołem. Świątynia ta spłonęła doszczętnie w 1400 roku. W jej zgliszcach odnaleziono nietkniętą Hostię, co uznano za cud eucharystyczny. Odbudowany w 1405 r. kościół otrzymał wezwanie Bożego Ciała i stał się sanktuarium znanym w całych Prusach krzyżackich. Od połowy XVI w. do 1945 r. kościół Bożego Ciała był własnością elbląskich ewangelików. W jego wnętrzu zachowało się wyposażenie gotyckie i nowożytnie. W związku z wkroczeniem do Elbląga Armii Czerwonej, na przełomie stycznia i lutego 1945 roku kościół został zniszczony i leżał w gruzach.

HISTORY OF THE CORPUS CHRISTI CHURCH IN ELBLĄG UNTIL 1945

SUMMARY

At the end of the 13th century a hospital and a wooden chapel dedicated to St George were built in the northern suburb of Elbląg and replaced by a brick church in 1386. This temple burned down in 1400. In its ruins an intact Host was found, which was considered a Eucharistic miracle. Rebuilt in 1405, the church received the invocation of Corpus Christi and became a shrine known throughout Teutonic Prussia. From the middle of the 16th century until 1945, the Corpus Christi church was owned by Evangelicals from Elbląg. Inside,

¹⁶ M. Józefczyk, *Elbląg i okolice 1937–1956. Chrześcijaństwo w tygłu dwu totalitaryzmów*, Elbląg 1998, s. 56–57, 82; Tenże, *Stosunki społeczne*, w: *Historia Elbląga*, t. IV (1818–1945), red. M. Andrzejewski, Gdańsk 2002, s. 119; Tenże, *Życie religijne*, w: *Historia Elbląga*, t. IV (1818–1945), red. M. Andrzejewski, Gdańsk 2002, s. 166, 169.

its Gothic and modern furnishings have been preserved. When the Red Army entered Elbląg in January/February 1945, the church was destroyed and lay in ruins.

GESCHICHTE DER HEILIGE LEICHNAM KIRCHE IN ELBING BIS 1945

ZUSAMMENFASSUNG

Ende des 13. Jahrhunderts wurden in der nördlichen Vorstadt von Elbing ein Spital und eine dem heiligen Georg geweihte Holzkapelle errichtet, die 1386 durch eine Backsteinkirche ersetzt wurden. Dieser Tempel brannte im Jahr 1400 nieder. In den Ruinen wurde eine unversehrte Hostie gefunden, was als eucharistisches Wunder angesehen wurde. Die 1405 wiederaufgebaute Kirche erhielt die Anrufung der Heilige Leichnam und wurde zu einem in ganz Ordens Preussen bekannten Wallfahrtsort. Von der Mitte des 16. Jahrhunderts bis 1945 war die Leichnamskirche im Besitz der Evangelischen von Elbing. Im Inneren sind gotische und moderne Einrichtungsgegenstände erhalten geblieben. Als die Rote Armee im Januar/Februar 1945 in Elbing einrückte, wurde die Kirche zerstört und lag in Trümmern.

BIBLIOGRAFIA

- Carstenn E., *Geschichte der Hansestadt Elbing*, Elbing 1937.
- Czaja R., Nawrołski T., *Pierwotny Elbląg*, w: *Historia Elbląga*, t. I (do 1466 r.), red. S. Gierszewski, A. Groth, Gdańsk 1993, s. 60–130.
- Czaja R., *Urządnicy miejscy Elbląga do 1524 roku*, Elbląg 2010.
- Das Elbinger Stadtbuch*, Bd. 1: 1330–1360 (1393), hrsg. H. W. Hoppe, *ZGAE* Beiheft 3/1976.
- Długokęcki W., *Abriß der Geschichte der Spitäler und Spitalwesens von Elbing vom 13. bis 17. Jahrhundert*, w: *750 Jahre Historische Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung*, hrsg. B. Jähnig, Lüneburg 1999, s. 317–322.
- Domino J., *Architektura Elbląga*, w: *Historia Elbląga*, t. III, cz. 2 (1851–1920), red. A. Groth, Gdańsk 2001, s. 257–290.
- Domino J., *Architektura Elbląga przelomu XIX i XX w.*, w: *750 lat praw miejskich Elbląga*, red. A. Groth, Gdańsk 1996, s. 229–248.
- Fuchs M. G., *Beschreibung der Stadt Elbing und ihres Gebietes*, Bd. 3/1, Elbing 1826.
- Grundmann F., *Elbinger Heimatbuch*, Breslau 1924.
- Hipler F., *Die ältesten Schatzverzeichnisse der ermländischen Kirchen*, *ZGAE* 8(1886), s. 494–598.
- Józefczyk M., *Elbląg i okolice 1937–1956. Chrześcijaństwo w tyglu dwu totalitaryzmów*, Elbląg 1998.
- Józefczyk M., *Stosunki społeczne*, w: *Historia Elbląga*, t. IV (1818–1945), red. M. Andrzejewski, Gdańsk 2002, s. 114–128.
- Józefczyk M., *Średniowiecze Elbląga. Z problematyki społeczno-religijnej*, Elbląg 1996.
- Józefczyk M., *Z problematyki religijnej Elbląga*, w: *Historia Elbląga*, t. III, cz. 1 (1772–1850), red. A. Groth, Gdańsk 2000, s. 211–236.

- Józefczyk M., *Życie religijne*, w: *Historia Elbląga*, t. IV (1818–1945), red. M. Andrzejewski, Gdańsk 2002, s. 160–179.
- Jurkowlanec T., *Nagrobki średniowieczne w Prusach*, Warszawa 2015.
- Kaczor D., *Dyscyplinowanie społeczne w szpitalach elbląskich w XVII w.*, „*Studia Historica Gedanensia*” XI(2020), s. 189–214.
- Klein H.J., *Die Straßen Elbings. Von der Gründung der Stadt 1237 bis 1945*, Münster 2011.
- Kubicki R., *Testamenty elbląskie. Studium z dziejów miasta i jego mieszkańców w późnym średniowieczu*, Gdańsk 2020.
- Morgenblatt für gebildete Stände, 20 października 1823, s. 336.
- Pawlak M., *Reformacja i kontrreformacja w Elblągu w XVI–XVIII wieku*, Bydgoszcz 1994.
- Pawlak M., *Reformacja i kontrreformacja. Kościoły i wyznania*, w: *Historia Elbląga*, t. II, cz. 1 (1466–1626), red. A. Groth, Gdańsk 1996, s. 173–194.
- Rhode Ch.E., *Presbyterologia elbingensis. Die evangelischen Geistlichen im Kirchenkreis Elbing von 1555–1883 nebst Ergänzungen und Nachträgen bis 1945*, hrsg. W. Hubatsch, Hamburg 1970, passim.
- Rynkiewicz-Domino W., *Budownictwo, architektura i kultura artystyczna*, w: *Historia Elbląga*, t. II, cz. 1 (1466–1626), red. A. Groth, Gdańsk 1996, s. 231–275.
- Rynkiewicz-Domino W., *Sztuka, literatura, muzyka, teatr*, w: *Historia Elbląga*, t. II, cz. 2 (1626–1772), red. A. Groth, Gdańsk 1997, s. 177–220.
- Toeppen M., *Elbinger Antiquitäten. Ein Beitrag zur Geschichte des städtischen Lebens im Mittelalter*, H. 2, Danzig 1872.
- Zawadzki W., *Życie religijne w Elblągu w latach 1850–1918*, w: *Historia Elbląga*, t. III, cz. 2 (1851–1920), red. A. Groth, Gdańsk 2001, s. 190–230.